

Colloquium 2(50)/2023
ISSN 2081-3813, e-ISSN 2658-0365
CC BY-NC-ND.4.0
DOI: <http://doi.org/10.34813/14coll2023>

TOŻSAMOŚĆ NARODOWA WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE JAKO ISTOTNY ELEMENT BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO NA PODSTAWIE ANALIZY TREŚCI PODRĘCZNIKÓW DLA SZKOŁY PODSTAWOWEJ W POLSCE

**National identity in the modern world as an important element
of national security based on the content analysis of textbooks
for a primary school in Poland**

Iłona Urych
Akademia Sztuki Wojennej
e-mail: i.urych@akademia.mil.pl
ORCID 0000-0003-4868-9460

Streszczenie

Biorąc pod uwagę istotne znaczenie tożsamości narodowej w procesach wzmacniania bezpieczeństwa państwa, analizie poddano instytucjonalny etap jej kształtowania, który odbywa się podczas edukacji w szkole podstawowej, i dotyczy wszystkich polskich obywateli. Dlatego też celem badań była ilościowa i jakościowa analiza treści podręczników szkoły podstawowej pod kątem tożsamości narodowej na przykładzie Polski*. Analiza** ta dowodzi zgodności w tym zakresie z podstawą programową, co wzmacnia procesy konstruowania tożsamości narodowej jako istotnego elementu bezpieczeństwa narodowego. Uzyskane wyniki badań pozwoliły na sformułowanie rekomendacji dla praktyki społecznej w zakresie konstruowania tożsamości narodowej uczniów – młodych obywateli Polski.

Słowa kluczowe: tożsamość narodowa, edukacja, szkoła podstawowa, bezpieczeństwo państwa.

Abstract

Considering the importance of national identity in the processes of strengthening state security, the institutional stage of its shaping, which takes place during primary school education and applies to all Polish citizens, was analyzed. Therefore, the aim of the research was a quantitative and qualitative analysis

* Badanie sfinansowano ze środków Ministerstwa Obrony Narodowej (umowa nr GB/4/2018/208/2018/DA).

** Pełną analizę przeprowadzonych badań zob. I. Urych, (2022). Tożsamość narodowa i możliwości jej wzmacniania na podstawie analizy treści podręczników szkoły podstawowej. Studium z zakresu bezpieczeństwa państwa. W: B. Łaciak (red.), *Tożsamość i wspólnotowość lokalna, narodowa i ponadnarodowa we współczesnej Polsce jako istotny element bezpieczeństwa narodowego* (13–48). Wydawnictwo Akademia Sztuki Wojennej.

of the content of primary school textbooks on national identity on the example of Poland. This analysis proves compliance in this respect with the core curriculum, which strengthens the processes of constructing national identity as an important element of national security. The obtained research results made it possible to formulate recommendations for social practice in the field of constructing the national identity of students – young Polish citizens.

Keywords: national identity, education, primary school, national security.

Wprowadzenie

Tym, co wprowadza w zakres współczesnych badań nad tożsamością, są procesy jej kształtowania w świecie ścierających się tendencji globalno-lokalnych, do których można zaliczyć proces edukacji. Są one istotne z punktu widzenia internalizowanych wartości i wzorców zachowań, a także myślenia w kategoriach swój–obcy, nasi–tamci, my–oni. Tym samym z postrzeganej wspólnoty przekonań, wartości, światopoglądu powstaje subiektywna więź społeczna, która jednoczy ludzi (Sztompka, 2010). Warto przy tym dodać – za Waldemarem Kitlerem (2011) – że z państwowej organizacji społeczeństwa wynika bezpieczeństwo państwa, zwane również bezpieczeństwem narodowym¹.

Biorąc pod uwagę, jak ważna jest tożsamość narodowa w procesach wzmocnienia bezpieczeństwa państwa, analizie poddano instytucjonalny etap jej konstruowania, który odbywa się w szkole podstawowej i dotyczy wszystkich obywateli. Przedmiotem prowadzonych badań były treści podręczników dla szkoły podstawowej w Polsce, dotyczące tożsamości narodowej. Warto przy tym wskazać na bogate tradycje badań polskiej dydaktyki w zakresie analiz podręczników, prowadzonych przez m.in. Wojciecha Kojasa (1975), Stanisława Palkę (2006), Czesława Kupisiewicza (2000), Wincentego Okonia (2016), a także metod analiz tekstu, które rozpatruje Witold Marciszewski (1977).

Celem poznawczym przeprowadzonych badań było ilościowe i jakościowe rozpoznanie treści podręczników szkoły podstawowej w Polsce na temat tożsamości narodowej, celem praktycznym zaś było stworzenie, na podstawie uzyskanych wyników badań, rekomendacji dla praktyki społecznej (edukacyjnej, kulturalnej) w zakresie konstruowania tożsamości narodowej uczniów. Dlatego postawiono cztery problemy badawcze:

1. Jaka jest specyfika tożsamości i tożsamości narodowej na podstawie analizy literatury przedmiotu?
2. Jak przedstawia się analiza ilościowa podręczników dla klas I–VIII polskiej szkoły podstawowej pod kątem tożsamości narodowej jako istotnego elementu bezpieczeństwa państwa?

¹ Za Waldemarem Kitlerem (2011) przyjmuję, że bezpieczeństwo narodowe to „[...] najważniejsza wartość, potrzeba narodowa i priorytetowy cel działalności państwa, jednostek i grup społecznych, a jednocześnie proces obejmujący różnorodne troski, gwarantujące trwałość, wolny od zakłóceń byt i rozwój narodowy (państwa), w tym ochronę i obronę państwa jako instytucji politycznej oraz ochronę jednostek i całego społeczeństwa, ich dóbr i środowiska naturalnego przed zagrożeniami, które w znaczący sposób ograniczają jego funkcjonowanie lub godzą w dobra podlegające szczególnej ochronie” (s. 31).

3. Jak przedstawia się analiza jakościowa podręczników dla klas I–VIII polskiej szkoły podstawowej z punktu widzenia tożsamości narodowej jako istotnego elementu bezpieczeństwa państwa?

4. Czy i w jakim stopniu podręczniki dla szkoły podstawowej spełniają wymogi podstawy programowej polskiej szkoły podstawowej dotyczące tożsamości narodowej jako istotnego elementu bezpieczeństwa państwa?

W badaniach zastosowano metodę sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem techniki analizy dokumentów i narzędzia badawczego w postaci autorskiego kwestionariusza analizy dokumentów, czyli podręczników dla szkoły podstawowej w Polsce. Zastosowano także metody: analizy, syntezy, porównania i wnioskowania (Pelc, 2012). Na podstawie analizy literatury przedmiotu dotyczącej tożsamości narodowej wyodrębniono następujące kategorie i podkategorie analizy tożsamości narodowej:

- a) tożsamość;
- b) wspólnotowość:
 - lokalną,
 - narodową,
 - ponadnarodową;
- c) naród,
- d) patriotyzm;
- e) dziedzictwo:
 - narodowe,
 - ponadnarodowe.

W przygotowanym kwestionariuszu analizy dokumentów wyodrębniono również kategorie: klasa, przedmiot, razem. Jeżeli chodzi o przedmioty, to wskazano tylko te, w których podczas badań znaleziono treści związane z tożsamością narodową. Były to: edukacja polonistyczno-przyrodnicza, edukacja matematyczna, język polski, muzyka, plastyka, historia, geografia, wiedza o społeczeństwie, edukacja dla bezpieczeństwa. Każdemu przedmiotowi w klasie przypisano podręcznik, w którym znajdują się treści dotyczące tożsamości narodowej oraz liczbę kontekstów, w jakich kategorie tożsamości narodowej w tym podręczniku występują. Przygotowany kwestionariusz analizy dokumentów, tj. podręczników dla polskiej szkoły podstawowej, umożliwił również określenie liczby kontekstów dla każdej z wyodrębnionych kategorii tożsamości narodowej w podręcznikach do różnych przedmiotów i dla różnych klas, zatem na rangowanie także w tym zakresie.

Analizie poddano jedno z najbardziej popularnych podręczników wykorzystywanych w polskiej szkole podstawowej². Ponieważ zgodnie z art. 22a ust. 1 znowelizowanej ustawy o systemie oświaty (Dz.U. 2019, poz. 1481, art. 22, ust. 1) nauczyciel ma

² Wniosek ten został wysunięty na podstawie wywiadu z dyrektorami szkół podstawowych warszawskiej dzielnicy Rembertów.

prawo wyboru podręcznika spośród podręczników dopuszczonych do użytku szkolnego (Dz.U. 2019, poz. 2013), więc na rynku wydawniczym dostępne są różne podręczniki. Zgodnie z przyjętym założeniem do badań wybrano tylko te z nich, które są powszechnie wykorzystywane w polskich szkołach podstawowych.

Po wprowadzeniu do problematyki podjętych badań dokonano przeglądu literatury na temat tożsamości i tożsamości narodowej. Następnie omówiono wyniki analizy ilościowej i jakościowej podręczników dla szkoły podstawowej zawierających treści na temat tożsamości narodowej jako istotnego elementu bezpieczeństwa państwa. Kolejną część prezentowanej narracji dotyczyła diagnozy podręczników dla szkoły podstawowej, które spełniają wymogi podstawy programowej dla polskiej szkoły podstawowej w zakresie tożsamości narodowej jako ważnego elementu bezpieczeństwa państwa. Uzyskane wyniki badań pozwoliły na sformułowanie rekomendacji dla praktyki społecznej (edukacyjnej, kulturalnej) w zakresie konstruowania tożsamości narodowej uczniów. Zostały one wyszczególnione w podsumowaniu.

Tożsamość i tożsamość narodowa na podstawie analizy literatury przedmiotu

Badania nad tożsamością sięgają początków XX wieku. Pojęcia „tożsamość” po raz pierwszy użyli w roku 1905 Boris Sidis i Simon P. Goodhart (1905, s. 309). Upowszechnienie badań nad tożsamością jest zasługą takich uczonych, jak m.in. Anselm L. Strauss (1959), Erving Goffman (1959), Peter L. Berger (1966) czy Erik H. Erikson (1968). Współcześnie popularna jest zwłaszcza teoria ostatniego z nich.

Według Erika H. Eriksona (2004) tożsamość to względnie stabilna autoidentyfikacja jednostki, pozostawanie ze sobą w ciągłości, a także w relacji z innymi ludźmi. Ten specyficzny związek z samym sobą oraz innymi ludźmi kształtuje się podczas funkcjonowania człowieka w kolejnych okresach jego życia. Tym samym tożsamość tworzy się poprzez łączenie dziecięcości z dorosłością, dzięki doświadczaniu integralności przy przewyciężaniu kryzysów towarzyszących przejściom z jednego okresu życia w drugi, wchodzeniem w dojrzałość i funkcjonowanie w społeczeństwie.

Pojęcie tożsamości okazało się istotne nie tylko dla określenia i opisu jednostek, lecz także i wspólnot. Deskrypcji poddawano wyznaczniki uznania samej grupy i jej poglądów. Okazało się, że kategorie te nie tylko określają i konsolidują daną wspólnotę, ale wskazują również jej miejsce w społeczeństwie oraz są czytelnym wyróżnikiem przyciągającym lub odpychającym. Do popularyzacji takiego ujęcia tożsamości przyczyniły się badania nad tożsamością etniczną, rasową, klasową, religijną, seksualną i innymi. Przeprowadzone badania umożliwiły postrzeganie tożsamości w kategoriach procesu i wyboru, a nie narzucenia (Martin, 1995).

Analiza wyników dalszych badań dowiodła, że jednostki i grupy podczas swego trwania nieuchronnie ulegają licznym zmianom, zachowują jednak pewne cechy stałe,

decydujące o tym, kim lub czym są, co tym samym wyróżnia je spośród innych jednostek i grup. Diagnoza takiej zależności pozwoliła na rozpatrywanie tożsamości w odniesieniu do:

- pojedynczego człowieka (tożsamość indywidualna) – w tym kontekście tożsamość jest świadomością siebie, określaną przez fakty, cechy, dane personalne pozwalające zidentyfikować jakąś osobę;
- społeczności (tożsamość społeczna) – w takim ujęciu tożsamość to świadomość wspólnych cech i poczucie jedności, równość dwóch wyrażzeń, zachodzi dla wszystkich wartości występujących w niej zmiennych (Gątarek, 2008).

W kształtowaniu się tożsamości osobistej istotny jest nie tylko czas, lecz także osoby w naszym otoczeniu, z którymi tworzymy relacje. „Każdy z nas [...] wchodzi w życie z nikłym poczuciem własnej tożsamości. Dowiadujemy się, kim jesteśmy, od innych ludzi, którzy nas określają” (Adler i in., 2011). W ten sposób jednostka od tożsamości osobowej (osobistej, indywidualnej) przechodzi do tożsamości zbiorowej (społecznej).

Zgodnie z teorią tożsamości społecznej Henriego Tajfela i Johna Turnera (1986) jednostka posiada kilka tożsamości społecznych, które rodzą się w wyniku przynależności do różnych grup społecznych, kiedy to przynależność do tych grup stanowi pewną wartość i jest naładowana emocjonalnie. W tym ujęciu przez pryzmat tożsamości społecznej można wyjaśnić zachowania międzygrupowe. Analizie jest poddawany status grup, postrzegana legitymizacja i stabilność tych różnic w statusie oraz postrzegane możliwości przejścia z jednej grupy do innej.

Ponieważ miejsce i rola jednostki w społeczeństwie są zmienne w czasie, zatem tożsamość społeczna w życiu jednostki ulega przeobrażeniom. Ma ona wymiar zarówno subiektywny (poczucie tożsamości), jak i obiektywny (zaklasyfikowanie jednostki przez innych) (Szacka, 2003).

Tożsamość staje się taką kategorią pojęciową, która łączy jednostkę i społeczeństwo. Pozwala odnosić społeczeństwo lub kulturę do jednostki. Termin „społeczna tożsamość jednostki” jest niezbędny, gdy chcemy rozważać jednostkę w szerszym kontekście: jej interpersonalnych relacji, społecznych zaszczerogowań i przynależności oraz odniesień kulturowych. (Knapik, 2011, s. 251)

Tożsamość zbiorowa silnie nawiązuje do tożsamości narodowej, dlatego że naród to jedna z kategorii społecznych (Domalewska i Urych, 2020). Wskazać przy tym należy, że tożsamość narodowa również nie jest stała i jednorodna. Badacze podkreślają, że tożsamość narodowa niejednokrotnie kształtuje się dopiero w momencie poczucia zagrożenia. Wobec tego można wysnuć wniosek, że to identyfikacja zagrożenia tworzy rdzeń tożsamości (Saleh, 2010).

W perspektywie antropologicznej tożsamość narodowa określa przynależność do grupy etnicznej. W ujęciu politologii tożsamość narodowa łączy się z byciem obywatelem kraju oraz przyzwoleniem na to, żeby działania jednostki były kierowane poczuciem odpowiedzialności za kraj i innych obywateli, lojalności nich i solidarności z nimi (Błęszyńska, 2002).

Tożsamość narodowa zazwyczaj definiowana jest jako poczucie odrębności wobec innych narodów kształtowane przez czynniki narodotwórcze, takie jak: symbole narodowe, język, barwy narodowe, świadomość pochodzenia, historia narodu i jej znajomość, świadomość narodowa, więzy krwi, stosunek do dziedzictwa kulturowego, kultura i sztuka, terytorium, charakter narodowy. Poczucie tożsamości narodowej szczególnie ujawnia się w sytuacjach kryzysowych, gdy potrzebne jest wspólne działanie na rzecz ogólnie pojętego dobra narodu. (Kornacka-Skwara, 2011, s. 113)

Według Samuela Huntingtona (2011) w skład tożsamości narodowej wchodzi takie jej elementy, jak:

- dziedzictwo narodowe, tj. historia, która tworzy odrębność narodu;
- kulturowa jednolitość w odróżnieniu od kulturowego zróżnicowania;
- religia i wiara, które są wartościami ułatwiającymi kulturową partycypację, solidarność społeczną oraz rozwiązywanie konfliktów;
- etnocentryzm.

Natomiast Zbigniew Bokszański (2007) definiuje tożsamość narodową jako złożony układ składający się z:

- komponentu poznawczego, który zawiera wiedzę o „nas” i o „innych” oraz o różnicach dzielących „nas” od „innych”;
- zespołu postaw i stosunku do własnego narodu, wyrażającego się w poziomie satysfakcji z przynależności do danego narodu;
- obszaru emocjonalnego, który określa siłę więzi z danym narodem.

Słusznie zauważa Anthony Giddens (2006), że współczesne przemiany w rozumieniu tożsamości narodowej są efektem procesów globalizacji. Obserwowane zmiany badacz łączy ze świadomością globalną, wobec której ludzie coraz częściej odwołują się do innych niż narodowe wyznaczników w formowaniu poczucia własnej tożsamości. W zjawisku tym Giddens widzi równocześnie i pochodną, i czynnik procesu globalizacji. Wskazuje ponadto, że proces globalizacji wywołuje mechanizmy obronne przejawiające się m.in. w dążeniach do zachowania własnej tożsamości. Odpowiedzią na ujednocianie życia społeczeństw są tendencje do podkreślania znaków kulturowych i symboli, które pozwalają mówić o innościach, odrębnościach i specyfice. Zasadnie zauważa, że:

Lokalne tożsamości kulturowe przeżywają swoje wielkie odrodzenie w różnych częściach świata, w czasie, gdy tradycyjna rola państwa narodowego ulega głębokim przemianom [...]. W wielu rejonach, w miarę jak zmiany polityczne na poziomie regionalnym i globalnym osłabiają więź jednostki z jej państwem, staje się ono coraz słabszą podstawą tożsamościowej identyfikacji. (Giddens, 2006, s. 79)

Ściśle z tymi poglądami współgrają wnioski Leszka Korporowicza (2012), który wskazuje na takie procesy, jak: mobilność, deterytorializacja, metamorfozy, nowe formy synergii i interakcji, a nade wszystko wirtualizacja, które współtworzą polimorficzną tożsamość współczesnego człowieka.

Tym samym troska o tożsamość narodową znajduje się w sferze politycznych priorytetów tworzenia bezpieczeństwa państwa zarówno w wymiarze wewnątrzpaństwowym, jak i w relacjach międzynarodowych. To właśnie tożsamość narodowa jest kategorią wyróżniającą i łączącą ludzi z konkretnej wspólnoty politycznej (wymiar wewnątrzpaństwowy), a dzięki posiadanej inności pozwala odnajdywać się „pomiędzy” państwami (wymiar międzynarodowy) (Smuniewski, 2019). Tożsamość narodowa jest kluczowa w procesach wzmacniających bezpieczeństwo państwa, szczególnie w dobie globalizacji, kryzysu migracyjnego i konfliktów etnicznych, a także różnorodnych zagrożeń, również niemilitarnych, jak współczesna pandemia COVID-19.

Istotne znaczenie tożsamości narodowej w procesach konstruowania bezpieczeństwa państwa polskiego podejmuje również *Strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej* (2014). Wskazano w niej zagadnienie „działań społecznych w sferze bezpieczeństwa” (podrozdz. 3.3). Przywołać tu warto następujący fragment tego dokumentu:

Istotą działań społecznych w sferze bezpieczeństwa jest stworzenie bezpiecznych warunków godziwego życia obywateli oraz rozwoju duchowego i materialnego narodu. Ochrona dziedzictwa narodowego, w tym zapewnienie możliwości jego bezpiecznego rozwoju, zwłaszcza w sferze ekonomicznej, społecznej i intelektualnej oraz niematerialne wsparcie systemu bezpieczeństwa narodowego należą do kluczowych działań. (BBN, 2014, s. 94)

Jednakże tym, co wydaje się wprowadzać w krąg zainteresowań badań nad tożsamością narodową Polaków w odniesieniu do bezpieczeństwa Polski jest następujący zapis rzeczoności dokumentu:

Ochrona i umacnianie tożsamości narodowej. Ważnym zadaniem państwa jest zachowanie tożsamości narodowej poprzez pielęgnowanie kultury narodowej oraz ciągłości historycznej i pokoleniowej. Konieczna jest nie tylko ochrona dziedzictwa kulturowego i tożsamości narodowej, ale też wydobywanie tkwiącego w nich potencjału rozwoju i budowy nowoczesnego państwa.

Strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej wskazuje w obszarze działań społecznych na: „ochronę dziedzictwa narodowego”, „ochronę i umacnianie tożsamości narodowej”, „zachowanie tożsamości narodowej poprzez pielęgnowanie kultury narodowej oraz ciągłości historycznej i pokoleniowej”, jawi się jako ważny głos w dyskusji nad znaczeniem tożsamości narodowej w procesach konstruowania bezpieczeństwa państwa polskiego.

Analiza ilościowa podręczników dla szkoły podstawowej pod kątem tożsamości narodowej jako istotnego elementu bezpieczeństwa państwa

Wyniki analizy ilościowej podręczników dla klas I–VIII szkoły podstawowej w zakresie tożsamości narodowej przedstawia tabela 1.

Tabela 1

Analiza ilościowa podręczników dla klas I–VIII polskiej szkoły podstawowej w zakresie tożsamości narodowej

Klasa	Przedmiot	Tożsamość	Wspólnotowość			Naród	Patriotyzm	Dziedzictwo		Razem	Σ
			lokalna	narodowa	ponad-narodowa			narodowe	ponad-narodowe		
I	edukacja polonistyczno-przyrodnicza	8	4	4	15	1	4	34	23	93	93
II	edukacja polonistyczno-przyrodnicza	-	-	35	22	13	21	35	17	143	143
III	edukacja polonistyczno-przyrodnicza	-	10	44	13	16	-	76	25	184	187
	edukacja matematyczna	-	-	-	-	-	-	3	-	3	
IV	język polski	-	-	17	-	10	5	29	28	89	744
	muzyka	-	8	10	8	12	13	57	8	108	
	plastyka	-	10	-	-	-	1	15	41	67	
	historia	-	-	33	-	31	44	112	20	240	
V	język polski	-	-	2	-	-	20	123	100	245	730
	muzyka	-	23	11	8	3	10	20	22	87	
	plastyka	-	-	-	-	-	-	-	122	122	
	historia	-	-	6	12	-	-	39	187	244	
	geografia	-	8	12	-	-	-	-	12	32	
VI	język polski	-	-	-	-	-	-	74	87	161	717
	muzyka	-	1	-	-	-	-	40	23	64	
	plastyka	-	-	-	-	-	-	-	115	115	
	historia	-	-	-	1	-	-	164	163	328	
	geografia	-	-	4	30	-	-	11	4	49	
VII	język polski	-	-	-	9	-	-	39	139	187	826
	muzyka	-	13	16	5	-	4	20	60	98	
	plastyka	-	-	-	-	-	-	-	120	120	
	historia	-	-	39	12	-	75	112	91	329	
	geografia	-	16	64	8	-	-	-	4	92	
VIII	język polski	22	20	3	-	3	34	70	97	249	914
	historia						40	180	115	335	
	wiedza o społeczeństwie	5	4	120	75	12	12	16	16	260	
	geografia	-	-	-	-	-	-	-	40	40	
	edukacja dla bezpieczeństwa	-	-	-	28	0	0	2	-	30	
Σ		35	117	420	249	101	283	1271	1679	4354	4354

Źródło: badania własne

Na podstawie analizy ilościowej podręczników dla klas I–VIII szkoły podstawowej zawierających tożsamości narodowej należy stwierdzić, że w edukacji wczesnoszkolnej (klasy I–III) treści dotyczące tożsamości narodowej znajdują się w podręczniku do edukacji polonistyczno-przyrodniczej (znikome ich ilości – trzy konteksty – znajdują się w podręczniku do edukacji matematycznej w klasie III). W klasach IV–VIII treści związane z tożsamością narodową wskazano w podręcznikach do takich przedmiotów, jak: język polski, historia, geografia (klasy V–VIII), muzyka (klasy IV–VII), plastyka (klasy IV–VII), wiedza o społeczeństwie (klasa VIII), edukacja dla bezpieczeństwa (klasa VIII).

Dostrzec także można, że wraz ze wzrostem wieku uczniów, i tym samym kolejną klasą, do której uczęszczają, podręczniki dla szkoły podstawowej zawierają co raz więcej treści związanych z tożsamością narodową – najmniej jest ich w klasie I, najwięcej w klasie VIII. W podręcznikach dla pierwszego etapu edukacyjnego, tj. edukacji wczesnoszkolnej (klasy I–III), ilość treści związanych z tożsamością narodową jest wyraźnie i znacząco mniejsza (pięć-dziewięciokrotnie) niż w drugim etapie edukacji (klasy IV–VIII). Z kolei w podręcznikach dla klas IV–VI jest podobna ilość treści dotyczących tożsamości narodowej (ponad 700 kontekstów). Najwięcej badanych treści znajduje się w podręcznikach dla klasy VIII (ponad 900 kontekstów) i dla klasy VII (ponad 800 kontekstów). W klasach IV–VIII najwięcej takich treści odnotowano w podręcznikach do historii (240–335 kontekstów), przy czym najmniej dla klasie IV, a najwięcej dla klasy VIII. Należy podkreślić, że ich ilość wzrasta wraz z kolejnymi poziomami edukacji. W drugim poziomie (klasy IV–VIII) treści związane z tożsamością narodową, drugie pod względem ilości, znajdują się w podręczniku do wiedzy o społeczeństwie (260 kontekstów). Pamiętać należy, że jest to przedmiot w programie tylko klasy VIII. Ponadto w drugim poziomie edukacyjnym treści związane z tożsamością narodową, drugie (klasy IV–VII) lub trzecie (klasa VIII) pod względem ilości, znajdują się w podręczniku do języka polskiego (89–249 kontekstów). Oprócz tego w klasach IV–VII treści odnoszące się do tożsamości narodowej, trzecie pod względem ilości, znajdują się w podręczniku do plastyki (67–122 konteksty). Na podobnym poziomie ilościowym, choć niewiele mniej, treści te są również w podręczniku do muzyki (64–108 kontekstów). W klasach V–VIII czwarty pod względem ilości treści związanych z tożsamością narodową jest podręcznik do geografii (32–92 konteksty). W klasie VIII treści nawiązujące do tożsamości narodowej, ostatnie (piąte) pod względem ilości, znajdują się w podręczniku do edukacji dla bezpieczeństwa (30 kontekstów).

Przeprowadzone badania pokazały, że podręczniki dla szkoły podstawowej zawierają największe ilości treści odnoszących się do tożsamości narodowej w kategoriach dziedzictwo ponadnarodowe (w sumie 1679 kontekstów) i dziedzictwo narodowe (w sumie 1271 kontekstów). W dalszej kolejności ilość treści związanych z tożsamością narodową dotyczy takich kategorii tożsamości narodowej, jak: wspólnotowość narodowa (w sumie 420 kontekstów), patriotyzm (w sumie 283 konteksty), wspólnotowość

ponadnarodowa (w sumie 249 kontekstów), wspólnotowość lokalna (w sumie 117 kontekstów), naród (w sumie 101 kontekstów) i tożsamość (w sumie 35 kontekstów). Natomiast bezpośrednio odwołanie do tożsamości znaleźć można w podręcznikach do języka polskiego (22 konteksty) i wiedzy o społeczeństwie (5 kontekstów) dla klasy VIII i w podręczniku do edukacji polonistyczno-przyrodniczej dla klasy I (8 kontekstów). Tym samym w podręcznikach dla klas II–VII nie ma żadnych bezpośrednich odwołań do tożsamości. Z kolei odniesienia do narodu nie pojawiły się w żadnym podręczniku dla klasy VI i VII, a do patriotyzmu w żadnym podręczniku dla klasy VI.

Analiza jakościowa podręczników szkoły podstawowej z punktu widzenia tożsamości narodowej jako istotnego elementu bezpieczeństwa państwa

Treści podręczników dla polskiej szkoły podstawowej zawierające odniesienia do tożsamości narodowej przeanalizowano również jakościowo. Na podstawie przeprowadzonych badań należy stwierdzić, że w pierwszym etapie edukacyjnym (klasy I–III) treści te zawarte są w podręczniku głównie w kontekście opisu tematu o mapie Polski i jej sąsiadach, tematu o symbolach Polski, opisu Narodowego Święta Niepodległości, świąt Bożego Narodzenia. Dodatkowo w klasie II treści nawiązujące do tożsamości narodowej znajdują się w podręczniku głównie w kontekście opisu pierwszego września 1939 roku i wybuchu II wojny światowej, Dnia Edukacji Narodowej, miejsc pamięci narodowej, polskich legend, zwyczajów szkolnych w różnych krajach, *Mazurka Dąbrowskiego* oraz opisu Europy. Ponadto w klasie III treści związane z tożsamością narodową znajdują się w podręcznikach głównie w kontekście opisu regionów Polski, Święta Zmarłych, Święta Pracy, Nowego Roku, dzieci w różnych częściach świata, demokracji, dziedzictwa historycznego Polski, dawnych stolic i obecnej stolicy Polski, opisu wielkich odkryć geograficznych, ciekawych miejsc świata, Bolesława Chrobrego i Mikołaja Kopernika.

W klasach IV–VIII najwięcej treści związanych z tożsamością i tożsamością narodową znajduje się w podręcznikach do historii, które to niemalże całą zawartością do nich nawiązują. Najwięcej tych treści jest w klasie VIII, głównie w kontekście tematów: „Polskie Państwo Podziemne”, „Powstanie warszawskie”, „Skutki II wojny światowej”, „Początki zimnej wojny” oraz działów: „Polska w latach II wojny światowej”, „Polska Rzeczpospolita Ludowa”, „Polska i świat na przełomie XX i XXI wieku”, „II wojna światowa”, „Świat w drugiej połowie XX wieku”, a także w kontekście opisu wojny obronnej 1939 roku i żołnierzy wyklętych.

W klasach IV–VIII treści zawierające odniesienia do tożsamości i tożsamości narodowej znajdują się w podręcznikach do języka polskiego, głównie we fragmentach tekstów różnych dzieł literackich, jak np. *Pan Tadeusz*, *Król Maciuś Pierwszy*, *Opisać Polskę*, *Mazurek Dąbrowskiego*, *Maszerują strzelcy*, *Ocalić tożsamość*, *Małe ojczyzny*, *Na regionalną nutę*, *Listy z getta tomaszewskiego*, *Czas pogardy*, *Stracone pokolenie*,

Wojenna groza oraz w tematach dotyczących II wojnie światowej i kształcenia językowego. Znajdują się również w kontekście zdjęć i krótkich not biograficznych polskich reżyserów, artystów, pisarzy, jak np.: Henryk Sienkiewicz, Jan Parandowski, Wisława Szymborska, Jan Paweł II, Krzysztof Kamil Baczyński, Hanna Krall, a także w kontekście zdjęć i krótkich not biograficznych takich zagranicznego autora, jak np.: Ida Fink, Antoine de Saint-Exupery, Ursula Le Guin. Ponadto występują one w różnych wierszach lub fragmentach dzieł literackich, obok których przedstawiony jest obraz tematycznie nawiązujący do tematyki wiersza, którego autorem są międzynarodowi artyści, jak np. Berte Morisot *Mama z dzieckiem na łące w Bougival*, Andrew Macara *Pilkarze*, Nikołaj Pietrowicz Bogdanow-Bielski *Goście*, Vincent van Gogh *Buty*.

W klasach IV–VII treści dotyczące tożsamości narodowej znajdują się w podręcznikach do muzyki, głównie w kontekście różnorodnych tematów związanych z dziedzictwem kulturowym, jak np.: „Ludowa zabawa”, „Wielkanoc”, „Mazurek Dąbrowskiego i symbole narodowe”, „Majowe święta Polaków”, „Dziedzictwo Fryderyka Chopina”, „Kolędy polskie”, piosenki „Przybyli ułani” oraz opisu Muzeum Hymnu Narodowego w Będminie. W podręcznikach do plastyki treści te znajdują się w kontekście prezentacji słynnych dzieł sztuki z całego świata, głównie obrazów, gdzie krótkie opisy urozmaicone są zdjęciami tych dzieł oraz w kontekście pojedynczych tematów.

W klasach V–VIII treści odnoszące się do tożsamości narodowej znajdują się też w podręcznikach do geografii, głównie w kontekście szczegółowego opisu Polski. Można je też znaleźć w charakterystykach różnych państw świata, gdy omawiane są zwyczaje, tradycje, zabytki i inne elementy dziedzictwa kulturowego tych krajów, w tym m.in.: Japonii, Chin, Indii, Etiopii i Kenii.

W klasie VIII treści zawierające odniesienia do tożsamości narodowej znajdują się w podręczniku do wiedzy o społeczeństwie, głównie w kontekście działów: „Wspólnoty narodowe, etniczne i obywatelskie” (opisano tożsamość narodową, mniejszości narodowe, wspólnotę narodowościową); „Świat. Europa” (opisano organizacje międzynarodowe, cele i zasady działania Unii Europejskiej, współczesną Europę oraz problemy współczesnego świata); „Ustrój demokratyczny Rzeczypospolitej” (opisano państwo i jego funkcje, fundamentalne zasady demokracji, konstytucję jako najwyższy akt prawny i działania demokracji). Treści nawiązujące do tożsamości narodowej znajdują się w temacie „Prawa człowieka zapisane w Konstytucji RP” – opisano w nim prawa i wolności człowieka oraz prawa i wolności w życiu obywatelskim, oraz w temacie „Jak kształtowały się prawa człowieka” (opisano źródła praw człowieka oraz prawa człowieka zapisane w dokumentach).

W klasie VIII treści odnoszące się do tożsamości narodowej znajdują się w podręczniku do edukacji dla bezpieczeństwa, głównie w kontekście tematu „Bezpieczeństwo Polski w stosunkach międzynarodowych” (opisano Organizację Narodów Zjednoczonych, Organizację Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, Unię Europejską i Pakt Północnoatlantycki oraz aktywność Polski w tych organizacjach) oraz działu

„Profilaktyka zdrowotna” (opisano współczesne choroby cywilizacyjne, choroby somatyczne, uzależnienia behawioralne, problemy zdrowia psychicznego młodzieży w Polsce i na świecie, w tym depresję, anoreksję, uzależnienia od Internetu oraz stres).

Analiza wyników badań dowiodła, że w podręcznikach dla szkoły podstawowej w Polsce najliczniej reprezentowaną kategorią tożsamości narodowej jest dziedzictwo ponadnarodowe (występujące w 1679 kontekstach) i dziedzictwo narodowe (w 1271 kontekstach). Najmniej odnotowano bezpośrednich odwołań do samej tożsamości (występujące w 35 kontekstach).

Podstawa programowa polskiej szkoły podstawowej a tożsamość narodowa na podstawie przeprowadzonej analizy podręczników

Podstawa programowa szkoły podstawowej w Polsce zawiera elementy tożsamości narodowej, na co wskazują już wstępne zapisy dokumentu.

Kształcenie ogólne w szkole podstawowej ma na celu:

1. wprowadzanie uczniów w świat wartości, w tym ofiarności, współpracy, solidarności, altruizmu, patriotyzmu i szacunku dla tradycji, wskazywanie wzorców postępowania i budowanie relacji społecznych, sprzyjających bezpiecznemu rozwojowi ucznia (rodzina, przyjaciele);
2. wzmacnianie poczucia tożsamości indywidualnej, kulturowej, narodowej, regionalnej i etnicznej;
3. kształtowanie postawy otwartej wobec świata i innych ludzi, aktywności w życiu społecznym oraz odpowiedzialności za zbiorowość. (Dz.U. 2017, poz. 356).

Oprócz ogólnych dyspozycji do podstawy programowej każdy z etapów edukacyjnych, zarówno pierwszy realizowany w klasach I–III, jak i drugi, który został przypisany klasom IV–VIII, zawiera szczegółowe dyspozycje co do tożsamości narodowej w każdym z przedmiotów. Wymogi te zostały szczegółowo przeanalizowane, po czym w treściach każdego podręcznika do wszystkich przedmiotów poszukiwano ich egzemplifikacji. Na tej podstawie można sformułować ogólną konkluzję, że podręczniki dla szkoły podstawowej w Polsce realizują niemalże całą podstawę programową polskiej szkoły podstawowej w odniesieniu do tożsamości narodowej jako istotnego elementu bezpieczeństwa narodowego. Szczegółowe wnioski w tym zakresie przedstawiono poniżej.

Analiza przeprowadzonych badań podręczników szkolnych do edukacji wczesnoszkolnej wskazuje, że osiągają one większość celów kształcenia zawartych w podstawie programowej. Nie odnaleziono tylko treści związanych z rodziną oraz z alpinistką Wandą Rutkiewicz, papieżem Janem Pawłem II i nauczycielką, cichociemną gen. Elżbietą Zawacką „Zo”. Wskazać przy tym należy, że realizacja celów związanych z emocjonalnym i społecznym rozwojem ucznia w znacznej mierze zależy od kompetencji nauczyciela w tym zakresie, a tym samym ukształtowania pozytywnego stosunku ucznia do edukacji.

Ponadto edukację wczesnoszkolną, jako pierwszy etap kształcenia, zgodnie z podstawą programową powinna charakteryzować m.in. wielokierunkowość (Dz.U. 2017, poz. 356). Przeprowadzone badania dowodzą, że podręczniki do tego etapu edukacyjnego nie spełniają tego wymogu, co w kontekście konstruowania tożsamości narodowej należy koniecznie zmienić.

Przeprowadzona analiza podręczników szkolnych wykorzystywanych w drugim etapie edukacyjnym, czyli w klasach IV–VIII, potwierdza, że cele kształcenie odnoszące się do tożsamości narodowej są ujęte w podstawach programowych następujących przedmiotów:

- historia;
- wiedza o społeczeństwie;
- język polski;
- plastyka;
- muzyka;
- geografia;
- edukacja dla bezpieczeństwa.

Dodać przy tym warto, że podstawa programowa każdego z przedmiotów nie zawiera wymogów ilościowych względem treści związanych z tożsamością narodową. Niemniej jednak dowieść można, że podstawą sporządzenia powyższej listy było kryterium liczby zawartych w nich odwołań związanych z tożsamością narodową – od największej (historia) do najmniejszej liczby (edukacja dla bezpieczeństwa).

Podsumowanie

Istotne znaczenie tożsamości narodowej w procesach konstruowania bezpieczeństwa państwa stało się przyczynkiem do przeprowadzonych badań, których celem była ilościowa i jakościowa diagnoza treści podręczników dla szkoły podstawowej w Polsce zawierających odniesienia do tożsamości narodowej. Przedstawiona narracja pozwoliła na realizację celu badań, i tym samym na diagnozę treści podręczników dla szkoły podstawowej z punkty widzenia realizacji przez nie podstawy programowej tożsamości narodowej. Na podstawie przeprowadzonych badań udzielono odpowiedzi na postawione problemy badawcze i sformułowano następujące wnioski:

1. Wszystkie podręczniki dla szkoły podstawowej zawierają ponad 4350 odniesień do tożsamości narodowej jako istotnego elementu bezpieczeństwa narodowego. Najwięcej można znaleźć ich w podręcznikach do historii, wiedzy o społeczeństwie, języka polskiego, plastyki, muzyki, geografii, edukacji dla bezpieczeństwa (drugi etap edukacyjny).

2. Podręczniki dla szkoły podstawowej zawierają treści związane z tożsamością narodową w takich jej kategoriach, jak kolejno: dziedzictwo ponadnarodowe, dziedzictwo narodowe, wspólnotowość narodowa, patriotyzm, wspólnotowość ponadnarodowa,

wspólnotowość lokalna, naród i tożsamość. Z kolei bezpośrednio odwołanie do tożsamości znaleźć można tylko w podręcznikach do języka polskiego i wiedzy o społeczeństwie dla klasy VIII i w podręczniku do edukacji polonistyczno-przyrodniczej dla klasy I. Odwołania do narodu w sposób bezpośredni nie pojawiły się w żadnym podręczniku dla klasy VI i VII, a do patriotyzmu w żadnym podręczniku dla klasy VI. Wobec tego warto podjąć starania, żeby elementy te częściej występowały w podręcznikach szkolnych.

3. Różne kategorie tożsamości narodowej jako istotnego składnika bezpieczeństwa narodowego w poszczególnych przedmiotach szkoły podstawowej w Polsce można wskazać w kontekście tematów i treści związanych z polskimi świętami, tradycjami i dziełami kultury, co pozwala na potwierdzenie drugiej hipotezy badawczej. Niemniej jednak należy stwierdzić, że elementy te występują również w kontekście innych tematów i treści, jak: dziedzictwo historyczne i kulturowe Polski i innych państw, noty biograficzne polskiego lub zagranicznego autora, reżysera czy artysty, wielowymiarowy opis Polski i innych państw, opis wielkich odkryć geograficznych, znaczących wydarzeń, ciekawych miejsc świata, opis znaczących postaci polskich i zagranicznych oraz w wielu innych kontekstach. Innymi słowy, elementy te zawarte są w różnorodnych tematach i treściach analizowanych podręczników.

4. Podręczniki dla szkoły podstawowej spełniają wymogi określone w podstawach programowych przedmiotów nauczanych w polskiej szkole podstawowej odnoszące się do tożsamości narodowej jako istotnego elementu bezpieczeństwa narodowego. Niemniej jednak w badanych podręcznikach do edukacji wczesnoszkolnej nie znaleziono pojedynczych tematów związanych z tożsamością narodową, co dowodzi, że należy je bardziej wyeksponować.

5. We wszelkich treściach różnorodnych podręczników powinno pojawiać się słowo „tożsamość” z epitetami: „indywidualna”, „zbiorowa”, „społeczna”, „kulturowa”, „narodowa”, a także słowa: „tolerancja”, „akceptacja”, „szacunek”. Należy zadbać o to, żeby podczas edukacji kształtować wartość zarówno podobieństw, jak i różnic. Ważne jest, żeby określenia te nie były obce współczesnym obywatelom świata.

6. W treściach podręczników szkolnych warto zwrócić uwagę na wartości utrwalone w kulturze danego narodu oraz wartości utrwalone w kulturze innych narodów. Ważny jest rozwój uczniów poprzez ich twórczy udział we wspólnocie społecznej, kulturowej, narodowej i globalnej, a jednocześnie wsparcie ich samorealizacji, zachowania odrębności i tworzenia tożsamości indywidualnej, która nie będzie sprzeczna z tożsamością narodową. We współczesnym, wielonarodowościowym świecie i coraz bardziej kulturowo zróżnicowanej Polsce kwestia ta nabiera szczególnego znaczenia.

Badanie tożsamości narodowej i poczucie wspólnotowości lokalnej, narodowej i ponadnarodowej jest szczególnie ważne w kontekście postępujących procesów globalizacji i migracji. Dokonywane się współcześnie zmiany społeczno-kulturowe wpływają na uniwersalizację kultury, westernalizację i dezintegrację, które ingerują w sferę tożsamości i powodują synchronizację lub hybrydyzację kultur oraz relatywizację norm

i tożsamości. Utrzymujące się na wysokim poziomie emigracja oraz wzmożona imigracja są zjawiskami bardzo złożonymi i dotyczą wielu aspektów życia społecznego, również w kontekście zagrożeń takich, jak: konflikty kulturowe, etniczne i społeczne, które mają dalekosiężne konsekwencje gospodarcze oraz dla bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego. Dlatego tak ważna jest w tym zakresie edukacja, co słusznie zauważa Leon Dyszewski (2011). Natomiast Jerzy Nikitorowicz (2001, s. 112) postuluje przy tym, że w: „programach szkolnych winny się znaleźć treści prezentujące odmienne grupy etniczne, kształtujące postawy ciekawości poznawczej i tolerancji dla inności”. Przeprowadzone badania wpisują się tym samym również w nurt analiz dotyczących szkoły jutra (Denek, 2005; Karpińska, 2005; Łobocki, 2010). Tym bardziej wydaje się zasadne prowadzenie dalszych badań nad tożsamością narodową, których wyniki mogą posłużyć do wskazania implikacji do praktycznego zastosowania nie tylko w edukacji, lecz także w innych sferach życia i mogą wpłynąć na wzmacnianie procesów konstruowania bezpieczeństwa państwa.

BIBLIOGRAFIA

1. Adler, R. B., Rosenfeld, L. B., Proctor II, R. F. (2011). *Relacje interpersonalne. Proces porozumiewania się*. Dom Wydawniczy Rebis.
2. Berger, P. L., Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*. Doubleday.
3. Biuro Bezpieczeństwa Narodowego. (2014). *Strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*.
4. Błeszyńska, K. (2002). Tożsamość Polaków w dobie globalnej. W: T. Lewowicki (red.), *Edukacja wobec ładu globalnego* (255–261). Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
5. Bokszkański, Z. (2007). *Tożsamości zbiorowe*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
6. Denek, K. (2005). Problemy współczesnej pedagogiki. *Neodidagmata*, 27/28, 3–13.
7. Domalewska, D., Urych, I. (2020). Aksjologiczne i antropologiczne uwarunkowania tożsamości narodowej młodych Polaków w świetle badań własnych. Implikacje dla bezpieczeństwa narodowego. *De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności*, 1(6), 196–221. <http://doi.org/10.34739/dsd.2020.01.12>.
8. Dyszewski, L. (2011). Tożsamość emigranta w nowym społeczeństwie-państwie: pomiędzy trwałością i zmianą. *Pogranicze. Studia Społeczne*, XVII, 9–29.
9. Erikson, E. H. (1968). *Identity: youth and crisis*. W. W. Norton Company.
10. Erikson, E.H. (2004). Tożsamość a cykl życia. Poznań: Zysk i S-ka.
11. Gątarek, I. (2008). *Kim jestem? Czyli o kształtowaniu tożsamości dziecka*. Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
12. Giddens, A. (2006). *Nowoczesność i tożsamość*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
13. Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.
14. Huntington, S. P. (2011). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schister.
15. Karpińska, A. (2005). Neurodydaktyczne implikacje dla dobrej edukacji. *Gazeta Szkolna*, 29/30, 31–32.
16. Kitler, W. (2011). *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System*. Akademia Obrony Narodowej.

17. Knapik, W. (2011). Tradycje jako element tożsamości kulturowej wiejskich społeczności lokalnych. W: J. Styka, M. Dziekanowska (red.), *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, t. 3, *Tradycja w kontekstach społecznych* (249–258). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
18. Kojs, W. (1975). *Uwarunkowania dydaktycznych funkcji podręcznika*. Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
19. Kornacka-Skware, E. (2011). Tożsamość narodowa w świetle przemian kulturowych. *Prace Naukowe Akademii in. Jana Długosza. Pedagogika*, 20, 113–120.
20. Korporowicz, L. (2012). Polimorficzna przestrzeń tożsamości. *Politeja*, 20(2), 76–95.
21. Kupisiewicz, Cz. (2000). *Dydaktyka ogólna*. Graf-Punkt Oficyna Wydawnicza.
22. Łobocki, M. (2010). *Teoria wychowania w zarysie*. Oficyna Wydawnicza Impuls.
23. Marciszewski, W. (1977). *Metody analizy tekstu naukowego*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
24. Martin, D. (1995). The choices of identity. *Social Identities*, 1(1), 5–20. <http://doi.org/10.1080/13504630.1995.9959423>.
25. Okoń, W. (2016). *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*. Żak.
26. Palka, S. (2006). *Metodologia. Badania. Praktyka pedagogiczna*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
27. Pelc, M. (2012). *Elementy metodologii badań naukowych*. Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej.
28. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz.U. z 2017 r., poz. 356.
29. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 października 2019 roku w sprawie dopuszczania do użytku szkolnego podręczników, Dz.U. 2019, poz. 2013.
30. Saleh, A. (2010). Broadening the Concept of Security. Identity and Societal Security. *Geopolitics Quarterly*, 6(4), 228–241.
31. Sidis, B., Goodhart, S. P. (1905). *Multiple personality. An experimental investigation into the nature of human individuality*. D. Appleton.
32. Smuniewski, C. (2019). *National Security of Poland in the Axiological Perspective. President Lech Wałęsa*. Monographs of the Institute of Political Science.
33. Strauss, A. L. (1959). *Mirrors & masks: the search for identity*. Free Press.
34. Szacka, B. (2003). *Wprowadzenie do socjologii*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
35. Sztompka, P. (2010). *Socjologia*. Znak.
36. Tajfel, H., Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. W: S. Worchel, W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (7–24). Nelson-Hall.
37. Urych, I. (2022). Tożsamość narodowa i możliwości jej wzmacniania na podstawie analizy treści podręczników szkoły podstawowej. Studium z zakresu bezpieczeństwa państwa. W: B. Łaciak (red.), *Tożsamość i wspólnotowość lokalna, narodowa i ponadnarodowa we współczesnej Polsce jako istotny element bezpieczeństwa narodowego* (13–48). Wydawnictwo Akademii Sztuki Wojennej.
38. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz.U. 2019, poz. 1481.